

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ДУМОК
ЩОДО МАТЕРІАЛЬНОГО ТА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО
АСПЕКТУ ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ

А.В. Петровський

*викладач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Розвиток наукової теорії щодо недійсності правочинів починає свій початок з ХІХ століття, адже, за словами Г.Ф. Шершеневича, лише судова реформа 1864 року висунула життєву необхідність у догматичних наукових роботах [1]. Не можна сказати, що до моменту проведення судової реформи не зверталася увага на матеріальний аспект укладення правочинів та процесуальну сторону визнання їх недійсними. Однак перші ґрунтовні теоретичні наукові праці щодо визнання правочинів недійсними з'явилися лише у ХІХ столітті. До того часу основна увага питанню про визнання правочинів недійсними приділялась лише в законодавчих актах. При цьому чіткого розмежування на процесуальні та матеріальні аспекти визнання правочинів недійсними не було, в зв'язку з цим ми будемо звертати увагу на матеріальні та процесуальні аспекти визнання правочинів недійсними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженнями теоретичних проблем визначення правочинів недійсними займалися такі вчені, як: Т.Е. Абова [2], М.А. Рожкова [3], О.А. Красавчиков [4], В.І. Синайський [5], Н.Д. Шестакова [6], Д.О. Тузов [7], С.Я. Фурса [8], Є.І. Фурса [8], С.В.Щербак [8] та інші.

Метою даного дослідження є історико-правовий аналіз еволюції наукових поглядів та законодавства щодо матеріального та процесуального аспекту визнання правочинів недійсними.

Основні результати досліджень. У Законах вавилонського царя Хамурапі (ІІ тис. до н.е.) не було чіткого зазначення обставин, за яких договір визнавався недійсним. Однак § 278-282 ЗХ містять положення щодо укладення договорів купівлі рабів та розірвання цих договорів за певних умов. Так, § 278 ЗХ передбачає: «якщо людина купила раба чи рабіню, і місяць не пройшов, а на нього обрушилась епілепсія, то покупець може повернути його своєму продавцю і отримати срібло, яке він уплатив» [9]. Процесуальні аспекти визнання правочинів недійсними були передбачені в §5, та стосувалися лише діяльності судді щодо винесення рішення та санкцій щодо зміни суддею свого рішення.

У Стародавньому Римі специфіка вирішення проблеми недійсності правочинів була обумовлена існуванням та взаємодією двох нормативних систем: цивільного права (*ius civile*), так званого матеріального права, та права преторсь-

кого (*ius honorarium*) – судового права, яке здійснювалося в процесуальній сфері. За *ius honorarium* визнання укладених формально договорів недійсними не могло бути всупереч *ius civile*. Однак претор міг у межах своєї адміністративної влади перешкодити сторонам договору, який, на його думку, був недійсним, визнавати такий договір недійсним у зв'язку з тим, що сторони самостійно виразили волю укласти такий договір [10]. Тобто, якщо договір за *ius civile* був недійсним, то за *ius honorarium* він міг набути юридичної сили.

Злиття зазначених двох систем (*ius civile* та *ius honorarium*) відбулося за Юстиніана, який прагнув, з одного боку, зберегти правила та концепції матеріального права, але з іншого – не міг не відродити процесуальну форму, в якій ці правила колись отримали розвиток. Разом з тим, чітких правил щодо визнання договорів недійсними не було. Як зазначає Д.О. Тузов, у римському праві нараховувалось приблизно 30 термінів, які означали, те що ми сьогодні розуміємо під недійсністю, нікчемністю, оспорюваністю тощо [10]. Однак, римські юристи чітко визначили умови дійсності договору. Відповідно суперечливість умовам дійсності договорів породжувала недійсність договорів.

За *ius civile* недійсними визнавалися правочини, які заборонені законом чи укладені внаслідок аморальності. В цілому правочини визнавалися недійсними за таких умов:

- 1) договір, укладений всупереч волі контрагента;
- 2) зміст майбутнього договору суперечить правовим приписам та чинним законам;
- 3) договір, укладений внаслідок помилки (*error*). Помилкою вважалося неправильне уявлення однієї сторони про будь-які речі чи дії. Суттєвими помилками, які впливають на можливість визнання договору недійсними вважаються:
 - помилки в характері договору (*error in negotio*), тобто помилка в суті договору;
 - помилки в предметі договору (*error in corpore*). (В D.21.1.1. зазначалося, що продавець зобов'язаний повідомити покупця про всі недоліки раба, а саме: хвороби, недоліки, чи був він втікачем тощо. В разі неповідомлення покупця про зазначені обставини, договір визнавався недійсним та раб повертався продавцю [11, с. 96]. D.18.1.6, 34. визначають, що не може бути предметом договору: вільна людина, священні та релігійні місця, громадські місця тощо. Тому продаж будь-яких речей, які вилучені з обігу є нікчемною [12]).
 - помилки в особі контрагента (*error in persona*) (Так, D.14.4.4. передбачав, що в разі укладення договору з особою, яка перебуває в чужій власності, то позов про визнання договору недійсним може бути допущений до суду [13]. D.20.3.1. передбачає, що не може укласти договір підопічний без опікуна [11, с. 49]);
 - помилка в праві, тобто незнання законів. Однак помилки в праві прощалися жінкам, солдатам, неповнолітнім та жителям провінцій;
- 4) договір, укладений внаслідок обману (*dolus*), тобто навмисне введення в оману контрагента з метою спонукання його до укладення не вигідної для нього угоди. Обман, як дія, що знищує договір був введений цивільним претором Аквілієм близько 44 р. до н.е. [14]).
- 5) договір, укладений внаслідок примусу, який міг бути двох видів: насильство (*vis absoluta*) та погрози (*metus*);

б) договір, укладений всупереч формі, яка передбачена законом або угодою між сторонами. Такими формами були: манципація (*mancipatio*), поступка права (*in iure cessio*), письмові договори та укладення договору за допомогою запитання (*stipulation*) [15]).

Процесуальний аспект розгляду позову про визнання договору недійсним розкрито в Інституціях Гая, де розкриті способи захисту порушених прав [16]). Гай зазначає, що було п'ять способів захисту:

legis.a.per pignoris capionem (захист через взяття застави);

legis act per manus injectionem (ображений кривдника міг рукою притягнути);

legis action sacramento (зазначений процес мав дві частини: 1) *in iure*, де встановлювалася підстава, яка констатувала претензії сторін і призначався суддя та 2) *in iudicio*, де суддя вирішував справу по сутті та виносив рішення, яке було безапеляційним);

legis.a.per iudices postulationem (суддя вирішував не лише питання по сутті, а й визначав розміри права);

legis.a.per conditionem a. (даний спосіб захисту здійснювався у формі святкового запрошення до суду) [17]).

Обирає спосіб захисту особа, яка вважає що укладення договору порушує її особисті права та законні інтереси, і вона (особа) має достатні докази порушення її прав.

З часу існування Римської імперії до XVIII століття фактично відсутні письмові джерела, за якими можна було б дослідити питання процесуального та матеріального аспекту визнання правочинів недійсним. Лише 5 листопада 1723 р. Петро I підписав іменний Указ «Про форму суду», який передбачав порядок подачі позову до суду та його зміст. Зазначений указ стосувався загальних процедур подання позову до суду та зазначав, що чолобитна, тобто позов, повинна подаватися до суду лише письмово, при цьому написана повинна бути чисто, по пунктах та щоб одне й те саме в двох пунктах не зазначалося. Також був передбачений зміст чолобитної, а саме: «Титло. Потом бьет челом имрак а имрака, а в чем мое прошение, тому следуют пункты, и писать пункт за пунктом. Прошу вашего величества, о сем моем челобитье решение учинить» [18]). Крім того, указ розмежував сторони на позивача та відповідача.

За доби гетьманів Скоропадського та Данила Апостола розроблялося українське законодавство, яке мало діяти на території України, як автономного утворення. Після смерті Данила Апостола українська автономія фактично зникла, однак розроблення положень українського законодавства продовжувалася. Робота спеціальної комісії, яка складалася з 18 українських правознавців завершилася у 1743 році виданням зібрання «Права, за якими судиться малоросійський народ». Згідно «Прав...» були визначені сторони процесу (позивач – чолобитчик, істець, жалоблива сторона та пізваний – одвічник, пізваний, опірний, пізвана або обжалована сторона) та їх правосуб'єктність (сторони обов'язково повинні були мати судову здатність. Її не мали невільники, позбавлені честі і викляті. Крім судової здатності сторони повинні були мати також і процесуальну здатність. Процесуальної здатності не мали: – неповнолітні (чоловіки – до 18 років, жінки – до 14 років) – їх права захищали опікуни; жінки. Виняток – вдови, які мали право захищати не лише свої права та законні інтереси, а й права та законні інте-

реси своїх неповнолітніх дітей. Піддані, які прив'язані до землі – їх права захищав пан. Неосудні, деякі фізично уполідовані, марнотратці – їх права захищали куратори [19]).

Найпершою теоретичною науковою працею в сфері цивільного права, зокрема в якій містилися положення щодо недійсний правочинів, була робота Д.І. Мейєра, видана у 1859 році після смерті його учнями на основі лекційного курсу. В зв'язку з цим не можна погодитися з В.О. Кучер, який стверджує, що однією з перших наукових розробок щодо недійсності вчинених правочинів є монографія Н. Растеряєва «Недействительность юридических сделок по русскому праву» [21], яка вийшла у світ у 1901 році [22]. Після Д.І. Мейєра у 1898 році була видана наукова розробка А.С. Кривцова «Абстрактные и материальные обязательства в римском и в современном гражданском праве» [23].

Д.І. Мейєр щодо недійсних договорів зазначав, що недійсними необхідно визнавати такі договори:

1) договір про «отсталое», тобто договори, за якими один контрагент з метою укласти для себе більш вигідний договір з третьою особою, зазвичай з казною, зобов'язує за плату іншого контрагента не брати участь у торгах. На думку Д.І. Мейєра, такий договір є аморальним, адже створює для третьої особи невідгідні наслідки» [20];

2) договори, укладені внаслідок помилки, примусу та обману. Д.І. Мейєр розробив класифікацію помилок, а саме: помилка може стосуватися особи, самого договору, його мотивів та предмету договору. В свою чергу недійсність договору за предметом може бути в таких випадках: а) помилка стосується тотожності предмету; б) помилка стосується існування предмету; в) помилка щодо кількості предмету; г) помилка щодо якості предмета;

3) договори відчуження майна, які укладаються боржником з метою позбавлення кредитора можливості отримати задоволення по зобов'язанню;

4) договори, які не мають належного правового оформлення. При цьому, недійсність договору не стосується права особи, яка виконала зобов'язання, на повернення виконаного.

В цілому Д.І. Мейєр по недійсних договорах робив такі висновки:

1) договір може бути визнаний недійсним як в цілому, так і в певній його частині;

2) якщо навіть по законодавству договір необхідно визнавати недійсним, а сторони проти цього, то фактично такий договір є дійсним.

У подальшому питаннями недійсності правочинів у сфері матеріально-правового аспекту займалися Н.В. Рабінович («Недействительность сделок и ее последствия» [24]) та В.П. Шахматов («Сделки, совершенные с целью, противной интересам государства и общества» [25]). Також значний внесок для вирішення вищезазначених питань зробив Ф.С. Хейфец («Недействительность сделок по советскому гражданскому праву» [26]). При цьому робота Н.В. Рабінович ґрунтувалася на положеннях ЦК РСФСР 1922 року, а наукові дослідження В.П. Шахматова та Ф.С. Хейфеца – ЦК РСФСР 1963 року.

Не можна не згадати і наукові розробки сучасних вчених, які також займалися проблемою визнання правочинів недійсними. Наприклад, дисертаційне дослідження В.О. Кучер «Нікчемні правочини» [22], дисертаційне дослідження

Н.С. Хатнюк «Заперечні угоди та їх правові наслідки» [27], дисертаційне дослідження В.І. Жекова «Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України» [28], дисертаційне дослідження О.Ю. Савельєвої «Недействительность сделок в гражданском обороте: теория и практика» [29], дисертаційне дослідження С.М. Смолькова «Недействительные сделки: вопросы теории и практики» [30], дисертаційне дослідження Н.Д. Шестакової «Недействительность сделок: процессуальный и материальный аспекты» [32], наукові розробки М. Гусак, Є.В. Данішевської, Ю.Попова [31] та інші, які фактично сформулювали сучасне бачення матеріальних аспектів визнання правочинів недійсними.

Разом з тим, з процесуальної точки зору наукових досліджень щодо визнання правочинів недійсними в Україні фактично відсутні. В Росії є певні напрацювання щодо процесуального аспекту визнання правочинів недійсними. Так, О.В. Гутников аналізував процесуальне розмежування нікчемних та оспорюваних правочинів та оспорювання недійсних правочинів. Зазначений науковець зробив висновок, з яким не можна не погодитися, про те, що з процесуальної точки зору немає різниці між нікчемними та оспорюваними правочинами [33].

Процесуальний аспект визнання правочинів недійсними розкрила російський вчений Н.Д. Шестакова, яка вивела такі положення:

1) Недійсність правочинів є несприятливим явищем для цивільного обігу та добросовісних його учасників. З метою мінімізації негативного впливу наслідків недійсності правочинів на стабільний та постійний розвиток цивільних правовідносин необхідно цілісне застосування діючих норм як матеріального, так і процесуального права при розгляді справ, пов'язаних з недійсністю правочинів.

2) Шляхом внесення певних санкцій до чинного законодавства виключити можливість зловживання при використанні такого способу захисту, як застосування наслідків недійсності правочинів.

3) Практика застосування судами наслідків недійсних правочинів по позовах незацікавлених осіб повинна бути припинена як така, що суперечить закону. При застосуванні реституції юридично значимий інтерес можуть мати лише особи, які брали участь в укладенні правочину – сторони. В зв'язку з цим інші особи, навіть власник майна, яке було неправомірно передано за недійсним правочином, не може вимагати застосування наслідків визнання правочину недійсним, крім випадку, якщо він сам був стороною правочину.

4) Пред'явлення прокурором позовів про визнання правочинів недійсними та застосування наслідків їх недійсності для обох сторін правочину, без залучення зацікавленої особи як позивача суперечить принципу диспозитивності, за яким «немає судді без позивача». Тому пропонується припинити поширену в Росії в даний час практику розгляду арбітражними судами справ по позовах прокурорів, які пред'являються без зазначення осіб, в інтересах яких подається позов.

5) У разі відсутності спору щодо недійсності правочинів для надання визначеності відносинам, пов'язаних з його укладенням, можливе встановлення факту недійсності в порядку окремого провадження [29].

Висновки. Беручи до уваги викладене в статті, можна зробити такі висновки:

1) формування сучасної теорії недійсності договорів відбувалося на основі положень розроблених римськими юристами. Крім того, саме римські юри-

сти заклали і основи процесуального розгляду вимог позивачів та винесення рішення суду, адже головні ідеї та догми, викладені в Дигестах є значимими і сьогодні;

2) статті ЦК України, ЦПК України та інших нормативно-правових актів щодо процесуального та матеріального аспекту визнання правочинів недійсними є результатом багатосторічного дослідження науковців зазначених питань та вироблення таких положень, які в повній мірі враховують інтереси держави, суспільства в цілому та кожного окремого громадянина;

3) все вищевикладене свідчить про те, що увага науковців більше була спрямована на матеріальний аспект недійсності правочинів. Разом з тим, наукові розробки щодо процесуального аспекту визнання правочинів недійсними за українським законодавством фактично відсутні. В зв'язку з цим дослідження саме процесуального аспекту визнання правочинів недійсними є актуальним та потребує подальших наукових розробок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права (по изданию 1907г.). – М.: Фирма «СПАРК», 1995. – С.20
2. *Абова Т.Е.* Сделки: сборник статей.. – М. : Институт государства и права РАН, Академический правовой университет, 2006. – 213 с.
3. Недействительность в гражданском праве: проблемы, тенденции, практика: Сборник статей/ Отв. Ред. М.А. Рожкова. – М. : Статут , 2006. – С. 7-57.
4. *Красавчиков О.А.* Юридические факты в советском гражданском праве. – М. : Госюриздат, 1958. – 132 с.
5. *Синайський В.И.* Русское гражданское право. – С. : Статут, 2002. – С.142-156.
6. *Шестакова Н.Д.* Недействительность сделок. 2-е изд., испр. И доп. / Предисл. д.ю.н., проф. Казанцева, д.ю.н., профессора Н.А. Чечина. – Спб. : Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 360 с.
7. *Тузов Д.О.* Ничтожность и оспоримость юридической сделки: пандектное учение и современное право. – М. : Статут, 2006.- 204 с.
8. *Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В.* Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2006. – Т. 1. – 912 с.
9. Хрестоматия по истории древнего Востока. – М., 1980. – С.175.
10. *Тузов Д.О.* Теория недействительности сделок: опыт российского права в контексте европейской правовой традиции. – М.: Статут, 2007. – С.168.
11. Дигесты Юстиниана / [перевод с латинского; отв. ред. Л.Л. Кофанов] : Т. IV. – М. : Статут, 2004. – 780 с.
12. Вещные права на землю в избранных фрагментах из Дигест Юстиниана / [перевод с латинского]; Отв. ред. Л.Л. Кофанов – М. : Статут, 2006. – С. 245-247.
13. Дигесты Юстиниана / [перевод с латинского ; отв. ред. Л.Л. Кофанов] : Т. III. – М. : Статут, 2003. – С. 285-286.
14. *Орач Є.М., Тищик Б.Й.* Основи римського приватного права : Курс лекцій. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С.191.
15. *Макарчук В.С.* Римське приватне право : навч. посібн. – К. : Атіка, 2007. – С.182-188.
16. Гай. Институции / [пер. с латинского Ф. Дыдынского] / Под. ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. – М. : Юристь, 1997. – С.345.

17. Римське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. – К. : Либідь, 2010 р. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету). – Кн. 2 / [уклад. І.С. Гриценко, В.А. Короткий] / За ред. І.С. Гриценка. – С. 414-415.
18. Законодательство Петра I. – М. : Юридическая литература, 1997. – С. 845.
19. *Падох Я.* Грунтовий процес Гетьманщини. – Львів, 1938. – С. 24.
20. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право (в 2 ч.). По исправлен. и допол. 8-му изд., 1902. Изд. 2-е, испр. – М. : Статут, 2000. – С. 503. (Классика российской цивилистики).
21. *Рястеряев Н.* Недействительность юридических сделок по русскому праву. Часть общая и особенная. Догматическое исследование. – СПб. : Тип «Товарищества «Общественная польза», 1901. – 234 с.
22. *Кучер В.О.* Нікчемні правочини : дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С.11.
23. *Кривцов А.С.* Абстрактные и материальные обязательства в римском и в современном гражданском праве. Юрьев, 1898. – 123 с.
24. *Рабинович Н.В.* Недействительность сделок и ее последствия. – Л. : Изд.-во ЛГУ, 1960. – 156 с.
25. *Шахматов В.П.* Сделки, совершенные с целью, противной интересам государства и общества. – Томск : Изд.-во ТГУ, 1966. – 213 с.
26. *Хейфец Ф.С.* Недействительность сделок по советскому гражданскому праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г.П. Плеханова. – М., 1972. – 16 с.
27. *Хатнюк Н.С.* Заперечні угоди та їх правові наслідки : дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національна академія внутрішніх справ. – К., 2003. – 218 с.
28. *Жеков В.І.* Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2006. – 22 с.
29. *Савельева О.Ю.* Недействительность сделок в гражданском обороте : теория и практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Рязанский государственный педагогический университет им. С.А. Есенина. – Рязань, 2003. – 193 с.
30. *Смольков В.Н.* Недействительные сделки : вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская академия экономики и права. – Москва, 2004. – 205 с.
31. *Гусак М., Данишевська В., Попов Ю.* Нікчемні та оспорюванні правочини : регулювання за Цивільним кодексом України // Право України. – 2009.- № 6. – С. 114-120.
32. *Шестакова Н.Д.* Недействительность сделок : процессуальный и материальный аспекты : дис... канд. юрид. наук : 12.00.15. – СПб., 2001. – С.171-175.
33. *Путников О.В.* Недействительные сделки в гражданском праве (теория и практика оспаривания) / 3-е изд., исп. и дополн. – М. : Статут, 2007. – С. 234.

Петровський А.В. Еволюція наукових думок щодо матеріального та процесуального аспекту визнання правочинів недійсними

У статті розглянуто еволюцію наукових теорій щодо недійсності правочинів. Проаналізовано дослідження матеріальних та процесуальних аспектів визнання правочинів недійсними.

Ключові слова: правочин, недійсні правочини, позов, сторони договору.

Петровский А.В. Эволюция научных теорий относительно материальных и процессуальных аспектов недействительности сделок

В статье рассмотрено эволюцию научных теорий недействительности сделок. Проанализировано исследования материальных и процессуальных аспектов признания сделок недействительными.

Ключевые слова: сделка, недействительная сделка, иск, стороны договора.

Petrovskyi A.V. Evolution of scientific theories in relation to the corporeal and procedural aspects of recognising the transactions invalid

The evolution of scientific theories on invalid transactions is considered in the article. Research on corporeal and procedural aspects of recognising the transactions invalid has been analysed.

Key words: transaction, invalid transactions, lawsuit, parties of a contract.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2011.